

Kraj logora III – Ciglana

Dejan Motl

DOI: 10.7251/TDG0115031M

УДК 343.819.5(497.13 ЈАСЕНОВАЦ)

JU SP Donja Gradina, kustos; istoričar;
dejanmotl@jusp-donjagradina.org

Apstrakt: Logor III – Ciglana bio je najveći jasenovački logor. Osnovan je sredinom novembra 1941. i postojao je do kraja aprila 1945. Prije nego što su ustaše napustile ovaj logor, započeli su njegovu likvidaciju i uništavanje tragova zločina koji su u njemu učinjeni. Posljednja grupa logoraša učinila je herojski podvig i izvršila proboj iz logora, u kojem je preživjelo 90 logoraša. Sve do sredine šezdesetih godina, prostor ovog logora bio je prepušten prirodi. Godine 1965. napravljen je spomenik, a dvije godine kasnije osnovano je spomen-područje koje se brine o prostoru nekadašnjeg logora.

Ključne riječi: Jasenovac, logor III – Ciglana, ustaše, logoraši, proboj, spomen-područje

Uvod

Preuzimanje uprave/reokupacija tzv. druge okupacione zone od strane fašističke Italije u ljeto 1941. dovela je do izmještanja dotadašnjeg glavnog koncentracijskog logora sa sjedištem u Gospiću na novu lokaciju.¹ Ustaška obrana, odnosno Ured III Ustaške nadzorne službe, koji je na čelu s Vjekoslavom Maksom Luburićem² imao upravu nad svim logorima u NDH, odlučila je da budući logor smjesti na područje Lonjskog polja. Postojalo je nekoliko razloga za to. Blizina Save i Struga je, s jedne strane, onemoguća-

¹ Gospićka grupa logora (Jadovno, Slana i Metajna) postojala je do sredine 8. mjeseca 1941. godine. Te logore ustaše su morale napustiti, jer se oružane snage NDH nisu mogle uspješnije suprostaviti sve većoj aktivnosti ustanika koji aktivno počinju borbu od ljeta 1941. godine. Zato je italijanska vlada odlučila da njena vojska zaposjedne pojas koji se prostirao južno od linije Vinica – Plitvička jezera – Plješevica – Šator planina – Velika Golija – Prenj – Troglav, čime su se i Gospić i Jadovno i Slana i Metajna našli pod italijanskom vojnom upravom vlašću (prim. aut.).

valo bjekstva iz logora, kao i eventualne pokušaje napada na njega. Osim toga, to se područje nalazilo na mjestu dodirnih točaka nekoliko regija (Potkozarja, Banije i zapadne Slavonije), u kojima je srpsko stanovništvo činilo znatan udio. To je ustašama omogućavalo brzo i lako dovođenje stanovništva iz navedenih područja u logor, a deportacije su se mogle vršiti pješice ili uz pomoć zaprežnih kola. Tome treba dodati i željezničku povezanost tog područja s gotovo svim krajevima NDH, jer je željeznička pruga Zagreb-Beograd prolazila kroz buduće sjedište novog logora. Računa se da su prvi zatočeniци dopremljeni na željezničku stanicu u Jasenovac između 19. i 21. avgusta 1941, čime je označen početak postojanja koncentracijskog logora Jasenovac.³

Jasenovački logor imao je svoju genezu nastanka. Isprva je bio smješten izvan naselja Jasenovac, na lokacijama Krapje i Bročice, koje su bile udaljene nekoliko kilometara od Jasenovca. Radilo se o logorima I i II, koji su bili smješteni uz samu desnu obalu rijeke Strug. Zbog velikih jesenjih poplava, oba logora su sredinom novembra 1941. ukinuta, a osnovan je novi, Logor III, na ulazu u samo mjesto Jasenovac. Do rata su se tu nalazila inudustrijska postrojenja jasenovačke porodice Bačić, među kojima je dominirao pogon za proizvodnju cigle (prema kojem će logor ponijeti

² Vjekoslav Luburić Maks, rođen 1914. Humcu kod Ljubuškog, ubijen 1969. u Karkagenteu kod Valensije. Bio je jedan od najvećih zločinaca u NDH. Godine 1931. bio je osuđen na pet mjeseci zatvora zbog pronevjere. Poslije odslužene kazne otišao je u Suboticu, a odatle u ustaški teroristički kamp u Janka Pusti u Mađarskoj. Čim je osnovana NDH, predvodio je grupu ustaša, koja masakrirala 253 srpska stanovnika Donje Suvaje. Nakon tog masakra postaje šef Ureda III, u čijoj nadležnosti je bilo i osnivanje i upravljanje logorima. U koncentracionom logoru Jasenovac često naređuje masovna ubistva logoraša a nerijetko i sam učestvuje u njima. Nakon što su njegovi zločini procurili u javnost, na zahtjev Nijemaca, Luburić je sklonjen na manje uočljivo mjesto komandanta ustaško-domobranske divizije u Travniku. I tu je počinio nekoliko zločina, zbog kojih je morao napustiti mjesto komandanta divizije. Godine 1944. postaje komandant Ustaške obrane u činu pukovnika. Kako se bliži kraj ratu, tako se povećava njegovo učešće u masovnim zločinima. Nakon sloma NDH povlači se prema Austriji. Nastanio se u Španiji gdje je, pod imenom general Drinjanin, aktivno sudjelovao u ustaškoj emigraciji. Godine 1969. nađen je mrtav u svom stanu. Ubijen je udarcem u glavu željeznom šipkom, a zatim izboden nožem (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001, str. 415-427).

³ O osnivanju logora Jasenovac vidi u: Mario Kevo, „Počeci logora Jasenovac“, *Scrinia slavnica*, 3(2003), Slavonski Brod, 2003; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990; Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945*, Jasenovac - Zagreb, 2003.

naziv Logor III - Ciglana Jasenovac). Bačićima su, kao srpskoj porodici, ustaške vlasti oduzele svu imovinu, te je stavile pod upravu i nadzor Ustaške obrane. Računa se da je ovaj logor počeo djelovati između 14. i 16. novembra 1941. Bio je to najveći i najozloglašeniji jasenovački logor, koji je postojao sve do 22. aprila 1945. I nakon osnivanja Logora III, koncentracioni logor Jasenovac nastavio se širiti. Njegovo formiranje trajalo je i 1942, kada su uspostavljene logorske jedinice IV - Kožara i V - Stara Gradiška, kao i logori u Dubičkim krećanama kod Hrvatske Dubice te Uštici, selu smještenom na desnoj obali rijeke Save, nasuprot Jasenovca. Uz ove logore formirano je i nekoliko logorskih ekonomija. Radilo se uglavnom o selima između Jasenovca i Stare Gradiške, koja su bila naseljena srpskim stanovništvom. Mještani su najvećim dijelom deportovani u logore, dok su na ispražnjene okućnice i imanja dovođeni logoraši kako bi vršili sezonske poljoprivredne poslove. Po završetku radova, zatočenici bi ondje najčešće bili ubijani. Takve logorske ekonomije postojale su u selima Mlaka, Jablanac, Gređani (tzv. Vojnovića salaš), Bistrica i Draksenić. Uz logorske jedinice i logorske ekonomije, koncentracioni logor Jasenovac činila su i brojna stratišta, na kojima su vršene masovne likvidacije zatočenika. Najveće se nalazilo u selu Donja Gradina, na desnoj obali rijeke Save, nasuprot lokacije Logora III. Uz ovaj lokalitet, masovne grobice nalaze se razasute i na drugim mjestima, posebno uz lokacije logorskih jedinica i ekonomija.

Logor III — Ciglana

Logor III prostirao se duž lijeve obale Save, na površini od oko 1,5 km². U početku je bio ograđen dvostrukim redom bodljikave žice, a od sredine 1942. godine i visokim zidom. Zid je obuhvatao logor sa zapadne, sjeverne i istočne strane, dok se na jugu nalazila rijeka Sava, kao prirodna prepreka. Na zidinama su se nalazile stražarske kule, s kojih je bilo lako kontrolisati logor i logorsku okolinu.⁴

Logor je imao dva zapovjednika. Zapovjednik logora imao je u nadležnosti sigurnost logora, tj. vojne jedinice koje su davale stražu, čuvale logoraše na vanjskim radovima i vršile likvidacije. Zapovjednik radne službe imao je veći uticaj u logoru jer je u nadležnosti imao rad u logoru, ishranu i smještaj logoraša. Prvi zapovjednik logora je bio zastavnik Joso Matijević⁵, a radne službe Ljubo Miloš.⁶ To je ujedno bila i prva uprava Logora III -

---

⁴ Slavko Odić, Slavko Komarica, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Zagreb, 2008, str. 71.

Ciglana.⁷ Postojalo je i „Zapovjedništvo sabirnih logora“, čije je sjedište bilo u selu Jasenovac, u kući Ozrena Bačića, a koje je trebalo da posluži kao veza između logora i centrale u Zagrebu. Prvi komandant „Zapovjedništva“ bio je Ivica Brkljačić⁸ koji je na toj dužnosti ostao do proljeća 1942. godine. „Zapovjedništvo sabirnih logora“ 1943. godine spojeno je sa jasenovačkim zdrugom, čiji je zapovjednik imao neograničenu komandu nad svim logorima i vojnim jedinicama.⁹

Unutrašnja uprava logora sastojala se od logoraša na čijem čelu se nalazio „logornik“¹⁰ koji je dobijao naredbe od zapovjednika radne službe. Logorniku su bili podređeni grupnici, koji su bili na čelu radnih grupa. Niže u logorskoj hijerarhiji bili su obični zatočnici koji su bili razmješteni po obrtno-industrijskim grupama i ekonomijama. U najtežem položaju bili su logoraši bez ikakvih stručnih kvalifikacija za postojeće obrte u logoru. Oni su radili najteže poslove i često su umirali od iscrpljenosti i gladi ili su bili

⁵ Josip Matijević Joso, u jesen 1941. godine došao je kao zastavnik sa svojom 13. bojnom iz logora Slana. Postavljen je za prvog komandanta Logora III – Ciglana. Rukovodio je brojnim masovnim i pojedinačnim zločinima, a i sam je učestvovao u njima (Marko Ručnov, n. d., str. 456–457).

⁶ Ljubo Miloš, rođen 1919 u Bosanskom Šamcu. Bio je prvi rukovodilac Radne službe u Logoru III – Ciglana i najbliži saradnik i rođak Maksa Luburića. Izvršio je niz pojedinačnih i masovnih zločina. Nakon kapitulacije Njemačke pobjegao je u Austriju, odakle je otišao u Italiju. Početkom juna 1947. godine, kao član ustaške terorističke grupe, ubacuje se ilegalno u Jugoslaviju. Cijela ta grupa je uhvaćena na Papuku 20. jula 1947. godine. Ljubo Miloš osuđen je na smrt strijeljanjem u avgustu 1948. godine (Marko Ručnov, n. d., str. 473–478).

⁷ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac – Dokumenta*, knj. II, Beograd, 1986, str. 1061.

⁸ Ivica Brkljačić (1917–1945) rođen u Brušanima, teologiju završio u Zagrebu. Postaje prvi komandant „Zapovjedništva sabirnih logora“. Godine 1942. kratko je bio zapovjednik Logora V – Stara Gradiška. Po svjedočenju Ljube Miloša istražnim organima Jugoslavije, Brkljačić je tad likvidirao 2000–3000 žena u Staroj Gradišci. Nakon propasti NDH, Brkljačić je bježao prema Austriji i tad su ga organi OZNE uhvatili. Vojni sud ga je osudio na smrt 5. juna 1945. godine. Kazna je izvršena u Zagrebu (Marko Ručnov, n. d., str. 239–240).

⁹ Jedinice ustaške obrane tj. „Ustaški obrambeni zdrug“ formiran je početkom 1942. sa glavnim zadatkom odbrane logora od eventualnih napada partizana, te davanja straže za logoraše koji su radili na poslovima izvan logora. Po osnivanju je imala oko 1800 vojnika dobrovoljaca, a u 1945. oko 10.000 (Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj II, str. 1055–1056; Mario Kevo, *Počeci logora Jasenovac*, str. 490).

¹⁰ Prvi logornik bio je Bruno Diamanstein (1906–1942), Jevrej iz Proztohova (prim. aut.).

likvidirani po dolasku novih zatočenika.¹¹ Svaki logoraš koji nije bio raspoređen u neku radnu grupu u kratkom vremenskom periodu bio je odveden u Donju Gradinu i tamo ubijen. Ukupno brojno stanje logora bilo je od 3000 do 4000 logoraša, s tim da je po potrebi taj broj ponekad bio i daleko veći.¹²

Rad u logoru dijelio se na unutrašnji i vanjski. Unutrašnji rad odvijao se po raznim radionicama unutar logora: u „Lančari“, „Ciglani“, „Pogonu“, „Pilani“. Vanjski rad zatočenika sastojao se od izgradnji nasipa, zidanja velikog zida oko logora, krčenja i sječe šume, rada na poljima „Ekonomije“. Logoraši su često ubijani i pri samom radu. Tako se često znalo desiti da grupe logoraša odu na vanjski rad i da se ne vrate u logor jer su ih stražari ubili pri povratku.¹³ Likvidacije su u početku vršene u krugu samog logora, a od 1942. u selu Donja Gradina, koje je smješteno nasuprot Logora III - Ciglana, na desnoj obali rijeke Save.¹⁴ Ako se zbog visokog vodostaja rijeke Save nije moglo preći u Donju Gradinu, tada je za likvidaciju logoraša služilo i mjesto zvano „Granik“. To je bilo povišeno riječno пристаниште na lijevoj obali Save, na kojem je bila ugrađena dizalica pomoću koje su se utovarali i istovarali riječni brodovi. Ubijanja na Graniku vršena su krajem 1944. i početkom 1945. U tom periodu u Logor III - Ciglana dolazila su sedmično 2-3 željeznička transporta iz svih krajeva NDH, sa po nekoliko stotina ljudi u svakom transportu.¹⁵ Ljudi iz pristiglih transporta nisu zadržavani u logoru nego su odmah odvedeni u Donju Gradinu ili na Granik, gdje su i ubijani.¹⁶ Početkom aprila 1945. u logor je došao i Luburić sa transportom od oko 400 ljudi iz Sarajeva.¹⁷ Oni su zatvoreni u posebnu baraku i nisu imali nikakav kontakt sa ostalim zatočenicima. Nakon nekoliko dana svi su

¹¹ Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac - Fotomonografija*, Zagreb, 2008, str. 103-104; Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj. II, str. 1062-1063.

¹² Broj logoraša mnogostruko se povećavao ako je postojala potreba za radnom snagom. Nakon prestanka te potrebe ponovo se svodio na oko 3000 logoraša (prim. aut.).

¹³ Zločini u logoru Jasenovac, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, str. 10; u daljem tekstu ZKUZ.

¹⁴ Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj. II, str. 1078.

¹⁵ Ilija Ivanović, *Svjedok jasenovačkog pakla*, Banjaluka, 2006, str. 111.

¹⁶ Nataša Mataušić, *Jasenovac - Fotomonografija*, str. 114.

¹⁷ Krajem marta 1945. godine naredio je da se, u Sarajevu, objesi 55 ljudi, čiji su leševi visili na ulici 24 sata. Između 4. i 5. aprila 1945. ubijeno je 23 lica u podrumu sarajevske vile „Vilkert“, u kojoj je on stanovao. U tom periodu unapređen je u čin generala. Po napuštanju Sarajeva, u logor je poslao nekoliko stotina stanovnika ovoga grada.

odvedeni u Gradinu i ubijeni.¹⁸ U proljeće 1945, zatvoreni u deset stočnih vagona, u Jasenovac su dovedeni i posljednji zatočnici iz Lepoglave. Nisu ni ušli u logor, a već su odmah prevezeni skelom u Donju Gradinu, gdje su ubijeni.

Početkom 1945. logor su često nadlijetali saveznički avioni koji su, u formaciji od po nekoliko stotina aviona, letjeli u pravcu Mađarske. Logorašima su ovi preleti podizali moral, ali se nije desilo ono što su oni očekivali i čemu su se nadali, a to je da će ovi avioni bombardovati logor i logorski zid i tako im otvoriti put za bjekstvo.¹⁹ Zemaljska komisija Hrvatske u svome izvještaju o zločinima u logoru Jasenovac, ali i pojedini autori, spominju da su saveznici 1945. bombardovali logor.²⁰

Ako hronološki pratimo ustaška dokumenta²¹, nailazimo na informacije iz novembra 1944. o bombardovanju nekoliko ciljeva i objekata u okolini Jasenovca. Tako su, prema dnevnim izvještajima, pogođeni željeznički most na Savi, željeznička stanica u Okučanima i Jasenovcu, most na Strugu. Jedan izvještaj od 22.11.1945. govori i o padu četiriju bombi na logor. Ovi izvještaji ne govore da li su angloamerički ili partizanski avioni bombardovali ove ciljeve već govore uopšteno o neprijateljskim avionima.²² U listu „Naprijed“, od 6. februara 1945, koji je izdavala Komunistička partija Hrvatske, objavljen je tekst o najnovijim zločinima u Jasenovcu. U tekstu se dalje kaže da je ustaški radio „Zagreb vijesti“ krajem 1944. objavio vijest o velikom broju logoraša nastradalih usljed savezničkog bombardovanja logora.²³ O istom događaju se govori i u listu „Borba“, u članku pod nazivom: „Ustaše su u decembru 1944. godine ubile u Jasenovcu 3000 ljudi“. Članak je objavljen 12. februara 1945. i govori kako je u ustaška propaganda ubistvo preko 3000 ljudi u logoru pripisala angloameričkom bombar-

¹⁸ Sjećanje Jakice Fincija u: *Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972, str. 196.

¹⁹ Bogdan Petković, *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*, Banja Luka, 2008, str. 233–235.

²⁰ ZKUZ, str. 67; Nataša Mataušić, *Jasenovac - Fotomonografija*, str. 114; Mario Kevo, *Počeci logora Jasenovac*, str. 490.

²¹ U pitanju su „dnevni izvještaji Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH“ objavljeni u *Zborniku dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 35, Beograd, 1967; u daljem tekstu *Zbornik NOR-a*.

²² *Zbornik NOR-a V*, knj. 35, str. 677, 708, 718, 727, 746.

²³ Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj. II, str. 885.

dovanju logora.²⁴ Da je u pitanju bila samo ustaška propaganda kojom se htjelo opravdati veliki broj ubijenih logoraša možemo zaključiti i čitajući objavljena sjećanja preživjelih logoraša, zatim izjave koje su oni dali raznim komisijama nakon završetka rata, novinskim člancima koje su objavljivali. Naime, niko od njih ne spominje nikakav podatak o bombardovanju logora u 1944. i početkom 1945. Oni precizno govore o bombardovanju koje se dogodilo krajem marta 1945, na „Veliki petak“, napominjući da je to ujedno i prvo bombardovanje logora.²⁵ Ali ovo bombardovanje izvršili su „kukuruzari“ ili „prcandusi“, kako su logoraši zvali partizanske avione.²⁶ Oni su se pojavljivali iznenada u grupi od dva do četiri aviona. Bacili bi nekoliko bombi, a zatim opet nestajali. U takvim napadima pogođen je željeznički most na Savi kod Jasenovca, željeznička stanica u selu, a u logoru zgrada logorske uprave, lančara, zgrada ciglane, a jednim dijelom je oštećen i logorski zid.²⁷

Proboj

U aprilu 1945. ustaše su započele konačnu likvidaciju logora. To je podrazumijevalo da se ubiju svi preostali logoraši, a da se objekti logora spale i unište do temelja. Ipak, prvo je trebalo prikriti tragove zločina koji su počinili u Jasenovcu. Zbog toga su u logor došli, po naređenju Vjekoslava Luburića Maksa, nekadašnji komandanti logora Ljubo Miloš i natporučnik Dinko Šakić.²⁸ Sam Ljubo Miloš je, nakon završetka Drugog svjetskog rata, istražnom organima Jugoslavije izjavio da on nije mogao izvršiti zapovijed,

²⁴ Isto, str. 888.

²⁵ U pitanju je Veliki petak po Gregorijanskom kalendaru. Uskrs, po tom kalendaru, 1945. padao je 1. aprila (prim. aut.).

²⁶ U 1944. godini u sastavu britanske avijacije (RAF) osnovana je posebna jedinica pod nazivom „Balkan Air Force“ (BAF) čije je sektor dejstva ograničen na teritoriju Balkana. Na aerodromu Benina u Libiji formirana je, 22. 4.1944. godine, Prva eskadrila NOVJ (352 Yugoslav squadron) a 1. 7. iste godine i Druga eskadrila (351 Yugoslav squadron). Obje eskadrile su, iako u sastavu BAF, borbene zadatke imale isključivo nad teritorijom Jugoslavije. Eskadrila je bila organizovana i opremljena po britanskoj ratnoj formaciji za pokretni lovačko-bombarderski skvadron (squadron – samostalna operativna jedinica koju čini komanda skvadrona, dva flajta sa po osam aviona te pomoćne službe kao što su avio-radionica, kontrola letenja, sanitetska služba...). Predrag Pejčić, *Prva i Druga eskadrila NOVJ*, Beograd, 1991. str. 24-30.

²⁷ Sjećanje Adolfa Fridriha u: *Sećanja Jevreja*, str. 51; Ilija Ivanović, n. d., str. 98-101; Čedomil Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Jasenovac, 1977, str. 68; Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966, str. 81-82.

jer nije znao gdje se sve tačno nalaze mjesta masovnih likvidacija. Zbog toga je u logor pozvan i Miroslav Filipović Majstorović²⁹, koji je sa „satnikom“ Pudićem³⁰, Josipom „Jojom“ Sudarom³¹ i dijelom sigurnosne službe logora započeo akciju prikrivanja tragova zločina, koja je trajala od 6. do 20. aprila 1945.³² Od logoraša su ustaše oformili radne grupe sa zadatkom da u Gradini traže i otkopavaju prethodne grobnice, iz kojih su onda vadili i spaljivali posmrtno ostatke jasenovačkih žrtava. Ispod ložišta, napravljenih od željezničkih šina, stavljali su koks, zatim su leševe stavljali na šine, polijevali naftom i potom sve to zapalili. Pepeo spaljenih leševa najčešće su bacali u rijeku Savu.³³ Svaki dan je u Gradinu išla nova grupa logoraša, jer su oni od prethodnog dana ubijeni. Odvođenje ljudi i materijala trajalo je sve do 20. aprila, i za to vrijeme su se iz Gradine vidjele četiri velike vatre koje su neprestano gorjele, i danju i noću.³⁴ Svi u logoru su znali da ustaše vrše likvidaciju logora i da neće ostaviti u životu svjedoke svog zločina. Ustaški zastavnik Lisac³⁵, prema svjedočenju Jovana Živkovića, 20.04. predveče pozvao je grupnike te im saopštio da se logor mora preseliti u Sunju i da je

²⁸ Dinko Šakić, rođen u Studenici kod Imotskog 1921. godine. Karijeru zločinca započeo je u februaru 1942. godine, kad je raspoređen u administrativni odjel I UOZ. Nakon mjesec dana Luburić ga šalje u Logor V - Stara Gradiška. U proljeće 1944. godine kao novopečeni Luburićev zet postaje zapovjednik logora Ciglana. U aprilu 1944. godine lično je streljao dvojicu dječaka, Sadu Perera i Avrama Montilja, zato što su se nasmijali prilikom nastupa logoraša. Potom odabire 25 logoraša, koji su odvedeni u Donju Gradinu i ubijeni. Dvadeset prvog septembra lično je ubio dr Milu Boškovića i naredio da se objesi 27 logoraša. Krajem oktobra 1944. godine odlazi s mjesta zapovjednika logora. Nakon sloma NDH bježi u Austriju, a potom u Argentinu. Dodine 1998. Argentina ga je izručila Republici Hrvatskoj, gdje je za ratne zločine osuđen na 20 godina zatvora, a gdje je i umro 2008. (Marko Ručnov, n. d., str. 589-597).

²⁹ Miroslav Majstorović, duhovno ime Filipović fra Tomislav, kršteno Vjekoslav, rođen u Jajcu 1915. godine. Teologiju je završio u Sarajevu. Zaređen je 1939. godine i do kraja 1941. bio je kapelan u samostanu Petrićevac kod Banje Luke. Početkom 1942. postaje duhovnik „Poglavnikove tjelesne bojne“ sa kojom je 7. februara 1942. počinio zločine u rudniku Rakovac i selima Šargovac, Drakulić i Motike, kod Banje Luke, kad je za osam sati ubijeno oko 2300 Srba, stanovnika ovih sela. Od Luburića je dobio čin „natporučnika“ i postao komandant Logora Ciglana. Logoraši su ga zvali „fra Sotona“. Krajem oktobra 1942. do marta 1943. godine bio je komandant logora Stara Gradiška. Posljednjih dana aprila 1945. učestvuje u sakrivanju tragova zločina u Donjoj Gradini. Potom je pobjegao u Austriju, gdje se predao engleskim trupama, koje su ga izručile Jugoslaviji. Vojni sud u Zagrebu ga 29.06. 1946. osuđuje na kaznu smrti vješanjem (Marko Ručnov, n. d., str. 311-315).

spreman voz sa osam vagona za prvu grupu od 400 logoraša koja će biti preseljena. Voz nije ni napustio Jasenovac, a to veče su se čuli krici i jauci, tako da je onim logorašima koji su ostali u logoru postalo jasno da su ustaše ubile tu grupu od 400 logoraša.³⁶

Dvadeset i prvog aprila 1945, u poslijepodnevnim satima³⁷, logorašima je naređeno da uzmu sve svoje stvari, jer treba da pređu u zgradu krojačke i obučarske radionice, koja se nalazila u istočnom dijelu logora i koja je imala prizemlje, sprat i potkrovlje. Neki logoraši nisu mogli izdržati napetost koja je vladala već su svoje muke prekratili na način da su se objesili u nastambi ili radionici. Pored zgrade krojačke i obučarske radionice nalazio se objekt u kojem su bile smještene žene.³⁸ Dok su muškarci zatvoreni u zgradu oko koje su ustaše postavile jaku stražu, žene su tu noć odvedene prema zapadnom dijelu logora i ubijene. Po pitanju mjesta i broja

³⁰ Dragutin Pudić „Paraliza“ (Bosanska Krupa 1906. – Zagreb 1945). Ovaj bivši trgovački pomoćnik važio je za specijalistu kod brzih masovnih likvidacija. To je bio dokazao još dok je bio komandant logora „Ovčara“ u Gospiću i logora „Jadovno“. U Jasenovcu 1942. godine sprovodi likvidaciju Roma. Umno poremećen, odlazio je na liječenje u umobolnicu kod Zagreba, ali se nekoliko puta vraćao u Jasenovac, gdje je činio nove zločine. Godine 1945, nakon propasti NDH, slučajno je prepoznat na ulicama Zagreba. Za vrijeme suđenja priznao je da je lično ubio nekoliko hiljada ljudi. Osuđen je na smrt od strane Vojnog suda komande grada Zagreba. Kazna je izvršena krajem juna 1945. godine (Marko Ručnov, n. d., str. 531).

³¹ Josip Sudar „Joja“, bojničar, iz Brušana, star oko 27 godina. Zločinačku karijeru započeo je kao vodnik u 13. bojni, koja je obezbjeđivala logor „Slana“ na ostrvu Pagu. U logoru Jasenovac učestvuje u likvidaciji logora „Krapje“ i „Bročice“ kao i u mnogim drugim zločinima (Marko Ručnov, n. d., 584–585).

³² Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj II, str. 1088.

³³ ZKUZ, str. 63.

³⁴ Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj. II, str. 970.

³⁵ Slavko Lisac, po činu zastavnik, star oko 24 godine, rodom iz Slavenskog Broda. Poznat u Logoru III kao batinaš. U oktobru 1944. godine rukovodio je likvidacijom 25 logoraša „Kožare“. Naročito se po zlu istakao u posljednjim danima logora, kad je trebalo uništiti tragove zločina i ubiti posljednje svjedoke tih zlodjela. Od strane Zemaljske komisije Hrvatske proglašen je ratnim zločincem 15. novembra 1945. godine (Marko Ručnov, n. d., str. 410–411).

³⁶ Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj. II, str. 970.

³⁷ Kod utvrđivanja vremena kada su morali stati u nastup, u većini svjedočenja preživjelih učesnika proboja navodi se vrijeme oko 18 časova. Nekoliko sjećanja navodi i ranije termine, kao što je podne. U pojedinim sjećanjima navodi se pogrešan datum, 20. april, kao dan kada su muškarci morali da pređu u zgradu iz koje će izvršiti proboj (prim. aut.).

ubijenih žena, mišljenja su različita. Pojedini preživjeli svjedočili su da su žene odvedene preko Save i ubijene u Gradini, dok neki govore kako su one zatvorene u barake u muškom dijelu logora, nakon čega su barake minirane i zapaljene. Osim činjenice da su žene ubijene, ni za jednu tvrdnju nemamo dovoljno čvrstih dokaza. Za one koji su tvrdili da su ubijene u Gradini u prilog ide činjenica da se kolona žena kretala prema Savi. Međutim, oni nisu mogli vidjeti njihovo konačno ishodište.³⁹ Jedan dio preživjelih ipak tvrdi da su žene ubijene u krugu logora.⁴⁰ I ovdje se dosta iskaza temelji na onome što su čuli od onih koji su sa krova zgrade gledali šta se događa sa ženama. Ipak, tu je u pitanju nešto što oni nisu vidjeli nego što su čuli od drugih. Jedini koji je tvrdio da je vidio ubijanje žena je Antun Dalpont. On je to veće bio u zgradi električne centrale. Kada je kasnije priključen ostalim zatočenicima, rekao je da je vidio kako su žene utjerane u barake, koje su potom minirane i zapaljene.⁴¹ Ono u čemu se svi slažu jeste da su žene, iako su znale da idu u smrt, bile veoma hrabre. Hrabro koračajući, one su pjevale i bacale odjevne predmete duž puta kojim su prolazile. I po pitanju broja žena koje su ubijene toga dana nailazimo na različita mišljenja. Tako se u sjećanjima preživjelih govori da je ubijeno oko stotinak žena⁴², pa do

³⁸ Ženski logor u Jasenovcu osnovan je u ljeto 1943. godine, kada je, zbog potreba radne grupe Ekonomija, iz Stare Gradiške dovedeno oko 100 logorašica. Broj logorašica u Logoru III - Ciglana vremenom se povećao na oko hiljadu. Do jeseni 1944. one su bile smještene na dijelu logora gdje se nalazila logorska ekonomija. Koristile su dvije barake žicom odvojene od ostatka logora. Od jeseni 1944. ženski logor se nalazio 500 metara udaljen od ekonomije. Tu su bile izgrađene dvije velike zgrade, od kojih je jedna korištena za smještaj (Nada Salamon, „Mladost u zatvorima i logorima“, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu*, Zagreb, 1984. str. 346).

³⁹ Ilija Ivanović, n. d., str. 123. On nije siguran, ali je napisao da su žene najvjerovatnije odvedene u Gradinu; Čedomil Huber, n. d. str. 71, navodi da je čuo od logoraša koji su gledali sa tavana šta se događa kako žene odvođe na skelu koja je povezivala logor i Gradinu. Istu tvrdnju nalazimo i kod Aleksić Arse u: Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj. II, str. 991.

⁴⁰ Sjećanje Josipa Erliha u: *Sećanja Jevreja*, str. 282-283; Izjava Ota Lanfeldera Okružnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku u: *Mi smo preživjeli* 5, str. 436; *Zapisnik o saslušanju Karla Zebeca pred od 7.VIII.1945*, Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond 306, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

⁴¹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, n. d., str. 408; U izvještaju ZKUZ, str. 68. stoji: „Sve su te žene toga dana dotučene i bačene u Savu ili spaljene na lo-mači“.

⁴² Čedomil Huber, n. d., str. 70-71.

1300.⁴³ Ipak, najčešće se spominje broj od 700–800.⁴⁴ Koliko je teško utvrditi približan broj žena ubijenih 21. aprila, govori i podatak da je i preživjela logorašica Jasenovca, Nada Salamon, koja je iz logora izašla putem razmjene krajem marta 1945, navela da je u jesen 1944. u logoru stalno bilo između 500 i 1000 žena. I njoj je bilo teško znati brojno stanje žena u logoru jer su stalno dolazili novi transporti ali je svakodnevno između 100 do 200 žena odvođeno na likvidaciju.⁴⁵ Na osnovu dokumenta, objavljenog u drugoj knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenta*, Antuna Miletića, autori su pokušali utvrditi približan broj žena ubijenih 21. aprila. Dokument je u stvari sveska, na čijim koricama piše: „Originalni popis zatočenica logora Jasenovac“. Unutar sveske se nalaze ispunjene rubrike za 1165 žena. Pored imena, prezimena, očevo ime, vjeroispovijesti i mjesta rođenja, sveska ima napomene i o dolasku u logor, kao i posebne napomene u slučaju smrti ili eventualnog puštanja logorašica na slobodu. Već je sam Miletić utvrdio da je sveska nastala 1945, kao i to da ona nije nastala radom logorske uprave već je najvjerovatnije djelo samih logorašica.⁴⁶ Kada se od ovog spiska oduzmu oni pored čijeg imena stoji napomena „pušten“ ili „umrla“, ostaje 598 imena. Ako uračunamo i eventualne greške kojih sigurno ima⁴⁷, možemo smatrati da se broj žena toga dana kretao između 550 i 590.

Oko 21 čas ustaše iz zgrade odvođe sve grupnike, koje su zatim ubili. Ostao je samo Ante Bakotić, grupnik radne grupe hemičara, jer je ustašama bio manje ispred očiju, pa nisu ni primijetili da nije odveden.⁴⁸ Odvođenjem grupnika ustaše su namjeravale obezglaviti logoraše s ciljem da se spriječi mogući ustanak, koji ustaše kao da su predosjećale. Nešto kasnije ustaše traže brojno stanje logoraša. Logorski pisar, Mićo Anić iz Osijeka,

⁴³ Izjava Ota Langfeldera Okružnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku, u: *Mi smo preživeli...*, Jevreji o holokaustu, knj. V, str. 436.

⁴⁴ Sjećanje Josipa Erliha u: *Sećanje Jevreja*, n.d., str. 282–283; ZKUZ, str. 68; Iskaz Dragutina Škrgatića Okružnom sudu u Zagrebu od 31.VIII 1956. u predmetu protiv ustaškog poglavnika Ante Pavelića, HDA, Fond 421 Javno tužilaštvo SR Hrvatske; Sjećanje Ješue Abinuna u: *Sećanje Jevreja*, n.d., str. 152.

⁴⁵ Nada Salamon, n. d., str. 353.

⁴⁶ Antun Miletić, *Koncentracioni logor*, knj. II, str. 931–962.

⁴⁷ Mara Simić i Nada Salamon su izašle iz logora 28. 03. 1945, ali pored njenog imena ne stoji takva napomena. Isti slučaj je i sa ženama koje su preživjele povlačenje ustaške bolnice u Jasenovcu, a koje se takođe nalaze na ovom spisku.

⁴⁸ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, str. 406.

predao je ustašama brojno stanje logoraša u zgradi – tačno 1073.⁴⁹ U toku noći se brojno stanje smanjilo jer se usljed panike i straha nekoliko logoraša objesilo. Dok su kroz noć odjekivale detonacije eksploziva kojim su rušeni logorski objekti, grupa od desetak logoraša odvojila se u jednu prostoriju, svjesni da nešto treba preduzeti. To je bilo, na brzinu stvoreno, rukovodstvo logorske partijske organizacije, koju su činili istaknuti komunisti i višegodišnji logoraši: Ante Bakotić, dr Petar Krstić, Jovo Živković, Dragutin Škragać, Pavao Kulaš, Čedomil Huber, Milivoj Adamović, Franjo Bogdanović, Mile Ristić, Rade Kesić.⁵⁰ Bez diskusije je odmah donesena odluka da treba da se napadne straža i pokuša izvršiti proboj izvan logorskih zidina. Pored nekoliko predloženih planova, usvojen je onaj koji je predviđao da se ide na faktor iznenađenja, koji će se dobiti kada svi zajedno, kroz vrata i prozore, jurnu iz zgrade.

Formirane su desetine, koje su imale zadatak da provale vrata, savladaju stražare i otetim oružjem dejstvuju u pravcu bunkera.⁵¹ Za vođu proboja izabran je Ante Bakotić. Napad je trebalo da se izvrši što je brže moguće, jer je momenat iznenađenja morao biti iskorišćen kao prednost logoraša. Namjera i plan zadržani su u tajnosti, zbog straha da bi pojedini logoraši-cinkaroši mogli da ih odaju ustašama.

Hodajući zgradom u potrazi za hranom, Ilija Ivanović naišao je na grupu logoraša. Prišao im je misleći da dijele hranu. Prepoznao je Antu Bakotića, koji mu je rekao: „Ovdje se, sine, ništa ne jede. Nije ovo za tebe ali pazi, kada mi krenemo, ti trkom za nama.“⁵²

O početku proboja preživjeli logoraš Milutin Mirić je napisao: „Nalazio sam se na gornjem spratu. Ne znam otkud su mi prišli Mile Ristić i Rade Kesić, koje sam inače dobro poznao. Mile me je pitao da li znam svirati u prste. Odgovorio sam da znam. Tada mi je pokazao jednu vekerku koja je bila tu u zgradi i rekao mi, a to je bilo ujutro 22. aprila 1945. godine, da zasviram na prste kada bude 10 minuta do 10 sati. Rečeno mi je da to treba biti znak za ustanak. Tačno u rečeno vrijeme snažno sam zasvirao. Nastao je lom.“⁵³ Mnogi logoraši kao početak proboja označili su Bakotićev povik „Naprijed, drugovi“. Vjerujemo da signal Milutina Mirića nije bio znak za

⁴⁹ Čedomil Huber, n. d., str. 72; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990, str. 218.

⁵⁰ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, str. 409; Čedomil Huber, n. d., str. 75.

⁵¹ Huber, n. d., str. 75, navodi da je drugi plan bio da se nekako u zgradu namame i likvidiraju stražari. Nekoliko logoraša bi obuklo njihove uniforme i na dati znak zapucalo prema izvidnicama, dok bi ostali logoraši jurnuli ka kapiji.

⁵² Ilija Ivanović, n. d., str. 128.

početak proboja, nego da je on Bakotiću ali i ostalim vođama trebalo da označi da je došlo dogovoreno vrijeme za akciju. Nakon toga Bakotić je dao znak za početak ustanka.

Više stotina ljudi, naoružanih ciglama i daskama, svojim tijelima su navalili na izlazna vrata. Kad su vrata popustila, trkom su jurnuli iz zgrade. Istrčalo je oko 600 logoraša, dok preostalih 470 logoraša nisu učestvovali u probou, zbog bolesti, nemoći i malodušnosti, ali i vjervanja da će ih ustaše poštediti.⁵⁴ Stražar na izlazu iz zgrade bukvalno je pregažen. Savladani su i stražari koji su bili oko zgrade, pa se borba prenijela kod istočne kapije koju ustaše, s obzirom na to da nisu očekivali otpor logoraša, nisu ni zatvorili. Tu su se nalazili bunker i iz kojih su ustaše mitraljeskom vatrom i bombama zasuli logoraše. Dok su jedni padali, drugi su nastavljali goloruki da jurišaju prema kapiji, želeći da se domognu nekoliko stotina metara udaljene šume.

Dvije stvari su posebno značajne za uspjeh proboja. Mile Ristić, jedan od organizatora ustanka, uspio je od ustaše oteti puškomitraljez i njime onesposobiti ustaški bunker pored kapije.⁵⁵ Time je omogućio logorašima da izađu izvan logorskih zidina. Druga bitna stvar za uspjeh bilo je to što je logoraš Edo Šajer presjekao telefonske žice, pa ustaše nisu mogle pozvati pojačanje. O tome Edo kaže:

„Dobio sam zadatak od Bakotića da prekinem telefonske linije ukoliko uspem da izađem kako ustaše ne bi mogle javiti posadama oko logora i bunkerima. Zastao sam pred prvom banderom i upitao se šta da radim: svi beže, a ja da se popnem dok iz Gradine pucaju ustaše iz svih oružja? Onda sam se kao član organizacije upitao šta će biti ako ostanem živ, pa me neko prozove i kaže da sam kukavica, da nisam izvršio zadatak. Popeo sam se na stub, prekinuo sam žicu sa šusterskim klještim i nastavio da bežim. Više nisam vodio računa o tome hoće li me pogoditi ili neće, izvršio sam svoj zadatak!“⁵⁶

Preskačući mrtve, dio logoraša uspio je proći kroz logorsku kapiju. Neki su spas pokušali naći preplivavanjem rijeke Save. Oni su bili laka meta

⁵³ Milutin Mirić, „Hiljadu i deset dana u logoru Jasenovac“, u: *Riječi koje nisu zaklane II*, str. 16.

⁵⁴ Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945*, str. 93; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990, str. 218; ZKUZ, str. 64.

⁵⁵ Nikola Nikolić, *Jasenoački logor smrti*, str. 410.

⁵⁶ Eduard Šajer, „Miris krematorijuma“ u: *Mi smo preživeli*, Jevreji o holokaustu, Beograd, 2001, str. 74.

ustašama, koji su na njih pucali sa obale. I sama rijeka je bila nabujala i hladna, tako da su se mnogi utopili. Čedomil Huber kaže:

„Napokon sam i ja izašao iz logora. Primijetio sam da ustaše gađaju po vodi, ali da ne mogu tući samu obalu. Brzo sam se spustio i pošao obalom, tako da sam cijelom visinom bio zaklonjen od mogućih metaka. Bio je to mrtvi ugao. Stalno sam pogledavao gore. Vidio sam zatočenike koji trče cestom i vidio kako ih meci obaraju. Vidio sam u Savi kako tonu oni koji su je pokušali preplivati. Nastavio sam tim putom... Došao sam do okuke Save. Sada ovo više nije bio mrtvi ugao. Trebalo se prebaciti preko ceste i nastaviti put prema Košutarici. Plivanje preko Save u toj situaciji izgledalo je nemoguće. Ustaše su još uvijek raspolagale s jakom vatrom i Savu su posebno tukli.“⁵⁷

Najviše logoraša bježalo je u pravcu Košutarice, jer se na oko 1 kilometar udaljenosti nalazila šuma. Na tom putu trebalo je preći preko veće livade i zaobići bunkere i stražu, koji su činili spoljnu odbranu logora. Trčeći u pravcu šume, logoraši su pregazili jednog ustašu, koji ih je pokušao spriječiti da se dokopaju ovog jedinog, kakvog-takvog, zaklona.⁵⁸ U šumi se okupila jedna grupa⁵⁹ i zajedno su se nastavili kretati u pravcu Okučana jer su znali da iz tog pravca treba da dođu jedinice Jugoslovenske armije. Ovu grupu je predvodio Savo Delibašić, koji je odrastao u susjednom selu. Osim ustaške potjere koja je krenula za logorašima, situaciju je dodatno otežavalo i to što su se postojećim komunikacijama povlačile nje-mačke i ustaško-domobranske trupe, tako da je svaki prelazak pruge i ceste bio izuzetno rizičan. Trebalo je preći i nabujalu rijeku Strug. Ova grupa od 36 logoraša stigla je do sela Klenik. Savo Delibašić je otišao u selo da izvidi

⁵⁷ Čedomil Huber i Radovan Popović jedni su od rijetkih učesnika proboja koji su se spasili preplivavanjem Save i odlaskom na teritoriju Bosne i Hercegovine. „Idući tako kroz šumu, nekoliko sam puta izbijao na Savu, ali nisam imao smjelosti da zaplivam. Uvijek sam se od Save vraćao natrag u šumu. Ali, kada sam jednom dospio na rub šume, u pravcu prema logoru, učinilo mi se da ustaše opkoljavaju šumu. Hitro sam pošao dublje u šumu, ali pored Save. I kada sam došao na mjesto gdje mi se učinilo da me nitko za vrijeme plivanja neće vidjeti, skisao sam sa sebe sve osim gaća i bacio se u Savu. Bilo je strašno hladno. Puhao je vjetar, a padala je i kiša. Snijeg je prestao. A Sava mi se činila toliko toplom, toliko je prijatno bilo u njoj da sam brzo zaplivaio. Nisam ponio odijelo, samo da bih što prije preplivaio“ (Čedomil Huber, n. d., str. 77-79).

⁵⁸ Svjedočenje Josipa Erliha, *Jasenovac*, Zbornik radova Prve međunarodne konferencije i izložbe o jasenovačkim koncentracionim logorima, str. 141; Ilija Ivanović, n. d., str. 130.

ima li ikakve vojske u selu. Tu je mještanima objasnio ko je i odakle dolazi i zatražio pomoć u hrani i skrivanju za logoraše, koji su se sakrili u jednoj uvali nedaleko od sela. Oni su tu, zahvaljujući mještanima sela koji su im donosili hranu i obavještavali ih o nailasku neprijateljskih vojnika, ostali do večeri 25. aprila, kada su u selo ušli borci 31. srpske udarne brigade. U međuvremenu se broj logoraša povećao na 58. U štabu 21. udarne divizije⁶⁰ preživjelim logorašima je pružena medicinska pomoć. Iako su bili na granici fizičke i mentalne izdržljivosti, pričali su o onome što su preživjeli i vidjeli u logoru. Oni koji su željeli i bili sposobni raspoređeni su u jedinice ove divizije.⁶¹

Nije poznato kada su ustaše potpuno napustile logor. Isti dan nakon proboja ubili su onih 470 logoraša koji su ostali u zgradi i nisu učestvovali u probou. Prema izjavi logoraša Kazimira Grašića koji je, sa još trojicom logoraša, 22. aprila bio u električnoj centrali, nakon što su ubijeni oni koji su ostali u logoru, u ranim jutarnjim časovima 23. aprila, ustaše su naredile da se ugase sva svjetla i da električna centrala prestane rad.⁶² Uveče su se povukli iz logora ali su se narednih dana vraćali tražeći one koji su se u logoru sakrili.⁶³ O povlačenju ustaša iz Jasenovca saznajemo i iz narednog dokumenta:

---

⁵⁹ Ostali su bježali ili pojedinačno ili u manjim grupama. O boravku u šumi Savo Petrović kaže: „Na 5 do 6 kilometara od logora u jednoj manjoj šumi našlo se oko 30 ljudi. Podelili smo se u više grupa. Nas četvoricu predvodio je stariji čovek Stevo iz Divoša u Sremu. U šumi smo brali lišće – danima nismo ništa jeli. Šumu je opkolio streljački stroj ustaša. Puzali smo kroz žbunje. U jednom času, Stevo se podigao i počeo da beži. Otvorili su na njega vatru i ubili ga. Na drugu stranu bežao je jedan musliman. Hteli su da ga uhvate živog. Rajko Stojaković, mlađi od mene, držao se mene i pratio me. Mi smo se pritajili. Ustaše su prošle na tridesetak metara od nas“ (Aleksandar S. Jovanović, *Iščupani koreni Velikog Nabrđa*, Beograd, 2003, str. 122).

⁶⁰ U sastavu 21. udarne divizije nalazile su se: 4. srpska brigada, 5. srpska brigada i 31. srpska brigada. Štab divizije tada se nalazio u selu Vrbovljani (prim. aut.).

⁶¹ Isidor Đuković, *Trideset prva srpska NOU brigada*, Beograd, 1987, str. 220-222.

⁶² On navodi da je bilo oko 3 časa ujutro, 21. aprila. Poznate događaje od 21. aprila (ubijanje žena i zatvaranje muškaraca u zgradu krojačnice) on je datirao 20. aprila, dok je za probou stavio da se desio dan kasnije. Tako možemo zaključiti da je, po njegovom mišljenju, dan kada su ustaše napustili logor 23. april.

⁶³ Zapisnik o saslušanju Kazimira Grašića pred Okružnom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Banjoj Luci od 16. 6. 1945, Arhiv Republike Srpske (ARSBL), Fond, Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Banjaluka (1945-1946), bez signature.

„...U nedelju 22. travnja 1945. izvedeni smo svi iz samica⁶⁴ i odvojeni po grupama i to, najveća za logor kao krivci, oko 20 drugova i drugarica koji se odpuštaju kućama, a nas 4 druga koji nismo ništa priznali ostali smo zasebna grupa. Istog dana po podne sprovedeni smo u oružnički vod i pritvoreni u zatvoru oružničkog voda. Zatvori oružničkog voda bili su puni pritvorenika. U večer istog dana oko 22.00 sata vršen je proziv pritvorenika, te su svi drugovi i drugarice vezani žicom i sprovedeni u logor, a u ovom zatvoru su ostala samo nas četvorica, koji smo zajedno i dopraćeni iz zatvora 'C-1'... Drugi dan po podne, kada se je zatvor 'C-1' selio iz Jasenovca u Sunju, povelu su i nas četvoricu sa sobom, da nas u Sunji i dalje prisiljavaju na priznanje...“⁶⁵

Tvrđnju da su se ustaše nakon napuštanja logora povremeno vraćale upotpunjuje i članak Jovana Živkovića, koji se 21. aprila sakrio u potkrovlju zgrade ciglane. Nakon pet dana skrivanja, noću 26. aprila izašao je iz skloništa i polako je ušao u rijeku Savu. Dok se polako udaljavao od logora, ustaše su sa obale pucali iz mitraljeza prema njemu.⁶⁶

I na prostoru oko Jasenovca još uvijek je bilo ustaških jedinica. Tako su jedinice 31. srpske brigade 25. aprila krenule prema Jasenovcu, sa zadakom da na prostoru između Save i Struga prihvate učesnike proboja koji su se eventualno još uvijek krili na ovom području.⁶⁷ Jedinice ove brigade su se 26. aprila morale povući jer su na prostoru sjeverno od Mlake naišle na jak otpor 3. ustaško-domobranske divizije, koja je činila vanjsku odbranu logora.⁶⁸ Tek 2. maja prvi bataljon 4. srpske udarne brigade bez borbe ulazi u potpuno pust Jasenovac. U neobjavljenim sjećanjima zamjenik komandira čete Zdravko Munjić o ulasku u Jasenovac kaže:

⁶⁴ U selu Jasenovac, ustaška komanda Jasenovca je formirala nekoliko istražnih zatvora. U njih su zatvarani oni ljudi od kojih je trebalo iznuditi neko priznanje. Ispitivanja su često završavala smću ispitanika (Radovan Trivunčić, *Jasenovac i jasenovački logori*, Jasenovac, 1977, str. 30).

⁶⁵ Izvještaj Mate Idžojtića Zemaljskoj komisiji Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu od 2.VI 1945, HDA, Fond 306, ZKRZ-Zh, br. 13795-13801.

⁶⁶ Jovo Živković, Begunac, *Poslednji dani Jasenovca*, Zrenjanin, 18. 4. 1964.

⁶⁷ Štab Prve armije JA je 24. aprila uputio naredbu 21. srpskoj udarnoj diviziji da jednu svoju brigadu uputi prema Jasenovcu „u cilju likvidacije neprijateljskih uporišta u istom (ostaviti obezbeđenje logora i sačuvati logor i dokumenta); Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda“, tom XI, knj. 1, Beograd, 1971, str. 498.

⁶⁸ Isidor Đuković, n. d., str. 221.

„Ulazimo u selo Jasenovac. Na sve strane miris paljevine. Najviše nas je potresao miris spaljenog ljudskog mesa što potiče od zapaljenih logoraša koje su ustaše pobile pre povlačenja. Na sve strane samo se vide zgarišta koja još pušnjare i dogorevaju. Od zgrada su ostali samo zidovi, jer su krovovi, vrata, prozori, izgoreli. Prizor je stravičan.“⁶⁹

Nakon što je izviđanjem utvrđeno da su ustaše pobjegle i da nemaju namjeru da se vrate, u Jasenovcu je ostala Druga četa i Vod automatičara, sa zadatkom da zaštite razvaline logora sve dok to ne učine civilne tj. organi narodne vlasti.⁷⁰

Jasenovac poslije

Prvi uviđaj o zatečenom stanju u koncentracionom logoru Jasenovac - Logoru III, u Donjoj Gradini i u Uštici obavila je, 11. maja 1945, *Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* iz Nove Gradiške. Sedam dana kasnije, 18. maja, na prostor bivšeg logora došla je *Anketna komisija Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*. Podatke o izgledu, organizaciji logora, svakodnevnom životu i posljednjim danima postojanja logora Komisiji su dali preživjeli zatočenici, učesnici proboja.⁷¹

Uz dozvolu lokalnih vlasti, mještani Jasenovca i okolnih mjesta uzimali su ciglu s ruševina logora i koristili je za popravak svojih u ratu porušenih imanja. Dio sačuvanih mašina iz logora rastavljeno je i prevezeno na različite lokacije. Na taj način je do 1948. prostor bivšeg logora pretvoren u ledinu, koja je s vremenom obrastala u korov i šikaru.

U godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata, pod parolom *Da se ne zaboravi*, redovno su se sastajali bivši logoraši i internirci iz fašističkih logora širom Evrope. Svi osim jasenovačkih.⁷² Trebalo je proći više od

⁶⁹ Milorad Gončin, *Četvrta srpska udarna brigada*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996, str. 369.

⁷⁰ Isto, str. 369.

⁷¹ Prema višegodišnjem istraživanju višeg kustosa Spomen-područja Jasenovac Đorđa Mihovilovića i kustosa Spomen-područja Donja Gradina Dejana Motla, proboj iz Logora III - Ciglana preživjelo je 90 logoraša.

⁷² *Prozivka nakon dvadeset godina*, „Vjesnik u srijedu“ od 10. 11. 1965. „Vjesnik u srijedu“ je sedmično izdanje zagrebačkog „Vjesnika“. Izlazio je u razdoblju od 1955. do 1975. godine.

dvadeset godina da se preživjeli učesnici proboja okupe na mjestu gdje su izveli svoj herojski podvig.

Sredinom pedesetih godina Općinska organizacija SUBNOR-a iz Jasenovca prvi je put obilježila prostor uz pomoć drvenih oznaka s natpisima na mjestima na kojima su se nalazili važniji objekti. Bio je to prvenstveno izraz želje preživjelih logoraša i potomaka žrtava koji su se na mjestu nekadašnjeg logora počeli spontano okupljati. Osnivanje prvog udruženja koje je okupljalo preživjele zatočenike 1958. u Beogradu označilo je početak organizovane borbe za uređenje i izgradnju prikladnog memorijala posvećenog žrtvama jasenovačkih logora.

Što se preživjelih iz proboja tiče, sve je započelo 21.IV 1965. godine, kada je u zagrebačkom tjedniku *Vjesnik u srijedu (VUS)*, objavljen feljton Čedomila Hubera pod naslovom *Posljednjih 1073*. Huber je tekst pisan na dvadesetu godišnjicu proboja završio riječima: *Kažu da nas ima živih osamdesetak. Još se nikad nismo sastali i prebrojili*. To je dalo povod uredništvu VUS-a da pozove sve preživjele učesnike proboja da se okupe u Zagrebu.⁷³ Nakon tog članka redakcija ovog lista je pozvala sve učesnike proboja da joj se jave, da bi mogli organizovati njihovo okupljanje. Tad se redakciji pismeno obratilo 24 učesnika proboja.

Tridesetog oktobra 1965. godine iz zagrebačkog hotela „International“ bivši logoraši, u pratnji svojih domaćina iz redakcije VUS-a i Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, uputili su se u pravcu Jasenovca. Na obali Save, mjestu gdje se nekada nalazio Granik, Čedomil Huber je izvršio prozivku. Ukupno je prozvano 36 imena. Prozvani su potom u rijeku Savu bacili veliki vijenac od crvenih i bijelih hrizantema, na kojem je pisalo: *Znanim i neznanim herojima - žrtvama logora Jasenovac - od drugova, preživjelih učesnika proboja i bijega 22. IV 1945. godine*.

Nakon toga je minutom šutnje odana počast svim jasenovačkim žrtvama. Prisjećajući se jasenovačkih strahota, preživjeli su obišli spomenik, koji je bio u izgradnji. Narednog dana obišli su Hrvatsko zagorje i Kumrovec, odakle su predsjedniku Titu poslali telegram. Time je i zvanično završilo okupljanje preživjelih učesnika proboja.⁷⁴

Formiranjem Spomen-područja Jasenovac i izgradnjom Memorijalnog muzeja 1968. godine, Jasenovac postaje centar okupljanja bivših logoraša. Tako je prilikom otvaranja Spomen-područja Jasenovac jedan dio pre-

⁷³ Isto.

⁷⁴ „Vjesnik u srijedu“ od 10. 11. 1965. godine.

živjelih učesnika proboja dobio plakete, koje su im dodijelile skupštine opština Bosanska Dubica i Novska.⁷⁵

Godine 1989. beogradska sekcija preživjelih logoraša predložila je da se svi učesnici proboja odlikuju Ordenom za hrabrost. Ordeni su trebali biti dodijeljeni, uglavnom posthumno, 1990. godine na 45. godišnjicu proboja. Zbog događaja koji su se uskoro izdešavali na području Jugoslavije, ta inicijativa nikada nije provedena, a imena preživjelih učesnika proboja nikada u cijelosti nisu oteta od zaborava.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori:

— Hrvatski državni arhiv Zagreb (HDA)

Fond 306, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Fond 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske

— Arhiv Republike Srpske, Banja Luka (ARSBL)

Fond 39, Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Banjaluka (1945–1946)

Objavljeni izvori:

Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945, Dokumenta*, knjige II, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga, Beograd, 1986. *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knj. 35, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XI, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1971.

⁷⁵ Uz plaketu dobili su i reljef spomenika Kameni cvijet. Na poleđini reljefa nalazi se tekst: „Drugu (ime preživjelog) u znak sjećanja na herojski proboj iz logora Jasenovac 22. 4. 1945. Općinske skupštine Bosanska Dubica i Novska“ (prim. aut.).

Literatura:

- Berger**, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966.
- Đuković**, Isidor, *Trideset prva srpska NOU brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.
- Gončin**, Milorad, *Četvrta srpska udarna brigada*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996.
- Huber**, Čedomil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 1977.
- Ivanović**, Ilija, *Svjedok jasenovačkog pakla*, Art Print, Banjaluka, 2006.
- Jovanović** S, Aleksandar, *Iščupani koreni Velikog Nabrđa*, Cicero, Beograd, 2003.
- Kevo**, Mario, „Počeci logora Jasenovac“, u: *Scrinia slavonica*, 3(2003), Slavonski Brod, 2003.
- Mataušić**, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- Mataušić**, Nataša, *Jasenovac - Fotomonografija*, Spomen-područje Jasenovac, 2008.
- Mi smo preživeli..., Jevreji o holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2001.
- Mi smo preživeli..., Jevreji o holokaustu*, knj. V, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009.
- Nikolić**, Nikola, *Jasenovački logor smrti, Oslobođenje*, Sarajevo, 1975.
- Odić**, Slavko, Komarica, Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Itros, Meditor-prom, Zagreb, 2008.
- Pejčić**, Predrag, *Prva i Druga eskadrila NOVJ*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1991.
- Peršen**, Mirko, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.
- Petković**, Bogdan, *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*, Udruženje logoraša Drugog svjetskog rata i njihovih potomaka RS, Banja Luka, 2008.
- Riječi koje nisu zaklane II, Svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 1975.
- Ručnov**, Marko, *Zašto Jasenovac*, IKP Nikola Pašić, Beograd, 2001.
- Salamon**, Nada, „Mladost u zatvorima i logorima“, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945, Zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, Gradska konferencija SSRNH i Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, drugo izdanje, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1984.

Zbornik Prve međunarodne konferencije i izložbe o jasenovačkim koncentracionim logorima, New York, 29-31.10.1997, Banja Luka, 2007.

Novine i časopisi:

Jovo Živković, *Begunac, Poslednji dani Jasenovca*, Zrenjanin od 18.4.1964.

Vjesnik u srijedu od 10.11.1965.

Summary

The Demise of Camp III - Brickyard

Ustaša concentration camp Jasenovac was founded in the middle of August 1941. It was a system of camps based in the village of Jasenovac, where the biggest camp within this system was founded - Camp III (Brickyard). This camp was positioned along the left bank of the Sava river, while its scaffold was placed on the other side of the river, in the village of Donja Gradina. In the Spring of 1945, ustaša commenced the destruction of the camp and the material evidence of committed crimes. They had the intent to murder all remaining prisoners, as they were witnesses to for years of terrible crimes. On April 21st the mass execution of remaining female prisoners took place, while the killing of men was left for the day after. But on the morning of 22nd, male prisoners commenced a breakout. Out of 1073, only 90 survived.